



УДК 94(477)”15/16”

Ю.М. Михайлюк

## СУДОВА КОМПЕТЕНЦІЯ СТАРОСТ ЧЕРКАСЬКОГО І КАНІВСЬКОГО ЗАМКІВ У XV – 60-х рр. XVI ст.

**Анотація.** Стаття присвячена дослідженню повноважень адміністрації Черкаського і Канівського повітів у судовій сфері її діяльності у литовську добу. Здійснено спробу окреслити межі судової компетенції старост, встановлено коло представників місцевої адміністрації, причетних до реалізації правосуддя. Автором розглянуто процедуру ведення судових справ та міри покарання. Також визначено соціальні категорії, що підлягали судовій юрисдикції старостівської адміністрації.

**Аннотация.** Статья посвящена исследованию полномочий администрации Черкасского и Каневского поветов в судебной сфере ее деятельности в литовский период. Сделано попытку установить пределы судебной компетенции старост, установлено круг представителей местной администрации, причастных к реализации правосудия. Автором рассмотрено процедуру ведения судебных дел и меры пресечения. Также определено социальные категории, подлежащие судебной юрисдикции старостовской администрации.

**Summary.** The article deals with the administration authorities of Cherkasy and Kaniv povity (districts) in the judicial sphere during the Lithuanian period. The author attempted at outlining the headman's judicial responsibilities, establishing the range of local administration representatives executing judicial power. The researcher investigated the court procedure and the system of punishment. The social categories subjected to jurisprudence of headman's administration.

Старости Черкаського і Канівського повітів-старост литовської доби мали важливі й достатньо широкі політичні, військові та адміністративно-господарські повноваження. У тісному зв'язку з ними перебували не менш вагомі в їхній діяльності судові функції. Зосереджуючи у своїй посаді судову владу в межах визначеної юрисдикції, вони набували статусу захисників прав місцевих мешканців. Звідси виходив і їхній головний обов'язок – судити і карати винних. У цьому контексті вбачається доцільним з'ясувати зміст і межі судової компетенції тутешніх урядовців в окреслений період. Важливість аналізу означеної проблеми посилюється з огляду на те, що в науці до сьогодні відсутні фахові дослідження розвитку судової системи на Південній Київщині литовського періоду.

Розслідування злочину, суд і покарання були стрижневими й безперечними елементами досягнення справедливості і законності. Зазначена парадигма виходила з сутності основних законодавчих актів, передусім Уставних грамот мешканцям Київської землі (1507, 1529 рр.). Саме тут були задекларовані головні принципи врегулювання правовідносин. Серед них такі, як притягнення до відповідальності лише тих, хто перебуває в межах визначеної юрисдикції (“...а без права намъ людей не казнити, а ни губити, а ни имень не отнимати...”); недопустимість покарання невинних, зокрема й безпідставного перекладання вини на інших (вини батька на дітей чи дружину і навпаки тощо); виносити покарання тільки за вироком суду (“А кто кого обадить, а любо обмовить, тайно ль, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни пятствомъ, ни шыєю: олиж поставити на явномъ суду хрестиянскомъ ... и право вчинити...”) [1, 33-34, 208].

Судова компетенція старост була чітко визначена урядовими документами і передбачала пріоритетний розгляд таких кримінальних справ, як “кгвалт домовый, пожаро, паненьский або

невестский квалт, разбой на добровольной дорозе”, вбивство шляхтича [2, 304-305; 3, 80; 4, 27-28; 5, 18]. Тобто йдеться головно про види злочинів, пов’язані із посяганням на життя та здоров’я конкретних людей, а також на майнову власність. Останнє включало в себе розбійні напади з метою грабежу як на місцевих жителів, так і вихідців із інших країв Литовського князівства та іноземців (купців, дипломатів тощо) [6, 49; 7, 542; 8, 1]. Сюди також відносилися межові суперечки, протизаконне проникнення і ведення господарської діяльності в промислових угіддях, що належали конкретним власникам на правах спадкового чи умовного володіння.

Поряд з цим, до присуду замкового уряду належав ряд питань, пов’язаних із злодійством, наклепом на особу, успадкуванням майна покійного, врегулюванням суперечок стосовно виконання тих чи інших повинностей [1, 34-35] тощо.

Судові повноваження покладалися на старосту, а у випадку його відсутності – намісника. Відповідно до Статуту 1529 р., останній був зобов’язаний вести судову справу лише за участі вибраних для такої цілі із числа зем’ян двох присяжних чи, у крайньому випадку, хоча б одного з них. Також передбачалася обов’язкова присутність присяжних писарів, котрі мали “знаходитися коло них і все записувати і слідкувати за надходженням штрафів” [9, 242-243].

У вирішенні будь-якої судової справи існувала певна процедура. Прикладом її може бути розгляд поземельного конфлікту – звичного явища того часу. Отримавши заяву позивача, староста проводив процес дізнання. Якщо володіння позивачем тією чи іншою землею, за його словами, відбувалася на традиціях старовини (що могло бути підтверджено і королівською грамотою), урядовець скликав свідків і опитував їх. Свідками у цій ситуації зазвичай виступали люди в літах, авторитетні й поважні. Так, у справі земельної суперечки між Київським Пустинським монастирем і черкашанами О. Горностай залучив до опитування “людей добрых старых черкаских, войта черкаского на имя Чигаса ... и иных мещан, старых людей, которые бы то достаточно ведали ...” [1, 402]. Взвзявши до уваги здобуті свідчення, староста у цій справі оголосив свій вердикт на користь монастиря. Згідно з ним, до речі, черкаська громада була зобов’язана сплатити штраф такого розміру: “По заруковъ двадцатма тысячами (!? – Ю. М.) коп грошей на господаря Е. К. М., а на врьад черкаский десятма копами грошей” [10, 1 зв.].

Такий судовий розгляд мав обов’язковою умовою присутність представників шляхетського стану (князів, панів, зем’ян, не обов’язково місцевого походження) [1, 402; 11, 11], що підтверджувало законність старостівського рішення.

За формою вироки початково мали вигляд “судових листів”, що надавалися переможцям процесу [12, 121-122; 13, 190]. Із появою на початку XVI ст. замкового уряду рішення у таких справах стало вноситися до судової книги, а сторона, що виграла процес, отримувала скріплену старостівською печаткою виписку з судової книги, де було вказане відповідне рішення [1, 402].

Фактично всі різновиди судових справ велися, зазвичай, за аналогічною схемою. Натомість судові вироки і міра покарання залежно від ситуації мали далеко неоднозначний характер. Вони коливалися, починаючи від грошової компенсації, визнання та узаконення права на власність (володіння), позбавлення маєтності тощо і завершуючи смертною карою. Її практикували старости, як правило, у випадках, коли злочини загрожували державним інтересам. Такими, зокрема, була державна зрада (“хто имеет на насъ лихо мыслити, а любо на землю нашу, того казнити шыєю и именемъ”) [1, 33-34, 208], розбійні напади на іноземних купців і дипломатів, надто татарських і турецьких [6, 49; 7, 542; 14, 84, 102], що вело за собою напруження стосунків із відповідними державами.

Важливим вбачається з’ясувати питання, які соціальні категорії населення підлягали судовій юрисдикції старост. Насамперед сюди варто рахувати селян і міщан Черкаського і Канівського повітів, які мали статус “подданныхъ замковыхъ”, “людей господарскихъ”, тобто підданих великого князя литовського.

По-іншому склалася доля князівських, панських, боярських і церковних підданих. Початково вони підлягали присудові місцевої адміністрації. Проте, вже із середини XV ст. уряд переклав певні елементи ведення судового процесу із старост на феодалів. Йдеться про передачу другим функцій “децкого”. Тобто представлення до суду звинуваченого у певному злочині селянина покладалося на його власника-шляхтича, а не представника старости. За виконання цієї справи

феодал отримував грошове відшкодування і можливість стягати на свою користь присуджені зловмиснику кошти [5, 16]. Така характерність практикувалася і на початку XVI ст., що відображено в Уставній грамоті Київської землі 1507 р. У ній, зокрема, вказувалося: “А на церковные люди и на князские и на боярские децких не давати, первой обослати листомъ, штобы къ праву сталь, а любо человека поставиль; а не станеть, а любо человека не поставить, до кого дело будетъ: ино тогда децкого дати, а вину государю осуженую заплатити, чый будетъ человекъ” [1, 34].

Однак уже наприкінці XV ст. шляхетські піддані були майже повністю виведені з юрисдикції старост і перейшли до компетенції суду феодала. Імовірно, юридичне закріплення такого стану речей було здійснене Уставною грамотою Київській землі першої половини 90-х рр. XV ст. Саме на неї посилався великий князь литовський Олександр у 1495 р., звертаючись до черкаського намісника Кміти Александровича: “ино ведь мы на то вамъ право нашо дали всей земле Киевской, што врядникъ нашъ не маеть слугъ и людей князьскихъ и паньскихъ и боярскихъ ни судити, ни радити, а ни винъ и ни пересудові на них брати” [15, 152].

Черговим кроком до закріплення виключного права володільця судити своїх підданих була також Уставна грамота мешканцям Київського воєводства, датована 1529 р. Вона доволі категорично наголошувала нормі “судити тыхъ людей господаремъ ихъ, хто кому служить” [1, 210].

Незважаючи на введення до дії цілої низки відповідних розпоряджень і настанов, шляхта не досягла абсолютного вилучення своїх людей з-під судівництва місцевих адміністраторів. Отак, у згадуваній грамоті до Кміти Александровича є інформація про існування обопільного (мішаного) суду, коли суддіство вели разом староста і шляхтич. Він функціонував за умови причетності до судової справи представників обох сторін у ролі позивача і звинуваченого: “коли зъ нашимъ человекомъ пригодиться князьскому або паньскому человеку, а любо боярьскому право мети, ино тогда вряднику нашому судити его человека зъ его судьею” [15, 152]. І надалі старости зберегли за собою часткове право присуду у відношенні до шляхетських і церковних підданих. Це стосувалося тих із числа останніх, хто перебрався на постійне чи тимчасове помешкання до Черкас і Канева. В описі Канівського замку 1552 р. з цього приводу зазначалося: “Подданыхъ всихъ яко замковыхъ, такъ князьскихъ, земянских, церковныхъ староста судить” [17, 96,98]. Щоправда, компетенція місцевих урядовців, як стверджував І. Новицький, стосувалася лише найважливіших карних злочинів, якими були розбій, насилля над жінкою, підпал чийогось добра, тілесні пошкодження чи вбивство шляхтича [5, 18]. Решта здійснених злочинів, а також усі правопорушення, скоєні мешканцями шляхетських і церковних маєтків підлягали судові їхнього власника.

Обмеження судових повноважень черкаських і канівських старост було доволі напруженим процесом, бо супроводжувалося намаганнями відстояти свої традиційні права. Тому, незважаючи на заборони, вони продовжували діяти у звичному руслі. Приміром, у 1495 р. Кміта Александрович свою судову правомочність застосував щодо слуг і людей князя Б. Глинського, що жили в Черкасах. Той поскаржився на це литовському князю Олександру, який категорично заборонив черкаському урядовцю судити підданих князя [15, 152]. Також мали місце спроби великокнязівських намісників підпорядкувати своїй юрисдикції мешканців вотчинних і монастирських володінь. О. Дашкович свого часу застосував свою судову владу на жителів села Совин, що належало Київському Пустинському монастирю. Згодом Сигізмунд I дорікав старості: “Ты людцей ихъ церковныхъ совинцов кажешъ имати и въ нятство сажати, и за поруки давати, и вини дей непомерные зъ нихъ себе берешъ, а въ томъ дей тому монастирю и имъ самимъ отъ тебе кривда и шкода ся великая дееть” [1, 219]. Така діяльність місцевих урядовців розцінювалася і королем, і покривдженими сторонами як посадові зловживання. Натомість старости намагалися цими методами не скільки повернути свої звичні для попередніх часів повноваження, скільки розповсюдити своє судовладдя на всіх мешканців ввірених земель і, відповідно, розширити межі впливу і зміцнити власний статус на місцях.

На відміну від простолюду, шляхетський стан перебував поза межами старостівської юрисдикції. Таке положення теж було закріплене офіційними документами. Привілеї Київській землі 1507 та 1529 рр. визначали судовою інстанцією для князів, панів і бояр київського воєводу.

Хоча, за бажанням, вони могли звертатися для розбору судових справ до глави держави [1, 35,209-210]. До нього ж зверталися з апеляціями. Отак, І. Зубрик та кілька інших черкаських бояр, визнані винними у повстанні 1536 р. проти місцевого старости В. Тишкевича [18, 86], звернулися до короля Сигізмунда Августа, щоб той здійснив справедливий щодо них суд. Чолобитну було взято до уваги й король у результаті розгляду справи визнав їх непричетними до бунту [3, 146-147].

Варто зазначити, що за певних умов шляхта теж могла підлягати місцевому суду. За припущенням П. Клепатського, за згодою обох сторін зем'яни могли судитися у своїх старост. Також подібний процес міг відбуватися за вказівкою короля, надто якщо це стосувалося представника вищої верстви і людини нешляхетського походження [19, 104].

Неоднозначно виглядає питання підсудності церкви. Вочевидь врегулювання правовідносин внутрішнього характеру належало виключно їй самій. Її судовий імунітет підкріплювався королівськими грамотами, в одній із яких наголошувалося: "Абы ни хто отъ светскихъ судей судити не смель дель духовныхъ" [15, 81]. Проте і церкви, і монастирі не були абсолютно відмежовані від судової компетенції старост. Уже відмічалось, що церковні піддані, котрі живуть у місті чи при замку, підлягали місцевому присуду [17, 96,98]. Поряд з цим, старости мали повноваження судової влади у спірних питаннях між монастирями й жителями Черкас і Канева на предмет використання земельних ресурсів і промислових угідь (хоча духовні отці мали право звертатися із вирішенням таких тяжб і до "господаря"). Як докази можна навести приклади судових процесів Київського Пустинського монастиря із черкасцями і канівцями [1, 188,219,402; 11, 11; 20, 165-166]. Також монастирі зверталися до замкового суду у випадках, пов'язаних із невиконанням певними суб'єктами своїх зобов'язань по грошових виплатах. Зокрема, як свідчить виписка із канівської замкової книги (1534 р.), представники щойно згадуваної київської обителі скаржилися до місцевої влади на мешканців сіл Ярилова та Колтягаєва за несплату десятини [21, 601-602].

Нарешті, остання категорія, що підпадає під судову юрисдикцію старост – населення, яке тимчасово перебувало в Черкасах чи Каневі. В описі Канівського замку чітко відзначено, що "гости повинны послушны быти присуду замкового" [17, 98]. До числа "гостей" тут виправдано відносити купців, прийшлих козаків та ін розряди населення.

Безперечно, старости чинили суд з огляду на визначену їм за посадою компетенцією. Проте вони не були позбавлені втручання у цю сферу глави держави, котрий уособлював собою найвищу судову інстанцію у Великому князівстві Литовському. Це могло відбуватися за умови, коли місцеві урядники не могли надати належну управу спірним сторонам і прийняти справедливе й доцільне судове рішення. Між іншим, король незадоволено критикував старост за подібне. Зокрема, у справі земельної суперечки між канівськими міщанами і Пустинським монастирем Сигізмунд I картав канівського державця Никифора Бобоеда: "Нам то дивно есть, иж онъ, яко врадникъ нашъ, будучи тамъ на томъ замку нашомъ, самъ конца тому уделати не хотель" [19, 103].

В окремих випадках представники сторін, обминаючи старосту, зверталися безпосередньо до короля. У подібних ситуаціях монарх або сам приймав судові рішення, або ж передавав справу на розгляд місцевого старости. Коли в 1562 р. до Сигізмунда Августа надійшла скарга черкаського зем'янина Івана Зубрика на Ждана Повитку про посягання на його промислові угіддя, король розпорядився черкаському і канівському старості Михайлові Вишневецькому провести судовий процес і владнати конфлікт [19, 104]. До верховного правителя зверталися також для підтвердження судового рішення місцевого урядника. Зокрема, з такою метою у 1507 р. була надіслана чолобитна від гурту черкаських міщан затвердити видане свого часу судове розпорядження черкаського намісника Б.Глинського не притягувати їх до ясячної служби. Проаналізувавши пред'явлений чолобитниками судовий лист Глинського, Сигізмунд I визнав його справедливим і підтвердив зазначений там привілей своєю грамотою [12, 121-122].

Отже, право старостівського суду безумовно поширювалося на великокнязівських підданих – селянство і міщанство, прийшлий люд ("гости"), а окремих випадках – на шляхетських і церковних підданих, дрібну шляхту. Проте право вищої судової інстанції завжди залишалося за

главою держави. Такий стан речей зберігався до проведення судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр., яка принесла певні зміни в судову систему держави.

### Література:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЗР). – У 5 т. – СПб.: В типографии 2-го отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. – Т.2. – 405 с.
2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського. – У 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – Т.2. – 558 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археографической комиссией для разбора древних актов (далі – Акты ЮЗР). – У 15 т. – СПб., 1865. – Т.2: Приб. к 1 и 2 тому. – 176 с.
4. Акты ЮЗР. – СПб., 1863, – Т.1. – 478 с.
5. Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні – Руси в XV – XVIII в. – У 2-х ч. – Львів, 1901. – Ч.1. – 171 с.
6. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. / Издана М.Оболенским и И. Даниловичем. – У 2-х т. – М.: Тип. ун-та, 1843. – Т.1. – 480 с.
7. Сборник Императорского Русского Исторического общества (далі – Сборник ИРИО). – СПб.: Типография ИАН, 1884. – Т.41 – 558 с.
8. Архив Юго-Западной России, изданный Археографической комиссией для разбора древних актов. – У 35-ти т. (далі – Архив ЮЗР). Акты о козаках (1500–1648). – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1863. – Ч.3. – Т.1. – 433 с.
9. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т.1.
- 10.Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1-а.
- 11.Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч.7. – Т.2. – 644 с.
- 12.Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским (1390–1529 г.). – У 2 т. – М., 1899. – Т.1. – 467 с.
- 13.Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Uzrasymu knyga 8. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1995. – 708 p.
- 14.Грушевський М.С. Історія України-Руси. – У 11-ти т., 12-ти кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – 624 с.
- 15.Акты ЗР. – СПб.: В типографии 2-го отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – Т.1. – 384 с.
- 16.Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч.7. – Т.1. – 647 с.
- 17.Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России.– К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч.7. – Т.1. – 647 с.
- 18.Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Січень. – С. 81–89.
- 19.Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. – Одесса: Тип. “Техник”, 1912. – 599 с.
- 20.Архив ЮЗР. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII в. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч.8. – Т.4. – 442 с.
- 21.Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. В. Давиденко, 1879. – Вып.3. – С. 543–683.

*Надійшла до редколегії 27. 03. 2008 р.  
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*